332.871
М-37

НОДИРА ХОЛИҚОВА

ЎЗБЕК ЖАДИД ШЕЪРИЯТИДА ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

332.871
65.31

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

НОДИРА ХОЛИҚОВА

ЎЗБЕК ЖАДИД ШЕЪРИЯТИДА ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

-2901-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ТОШКЕНТ – 2020
«НАВРЎЗ» НАШРИЁТИ

UO'K: 332.871
КВК: 65.31
М 37

Нодира ХОЛИҚОВА.
«Ўзбек жадид шеъриятида озодлик ҳаракатининг бадиий талқини» монография – Т.; «Наврўз» нашриёти, 2020 – 148 б.

Масъул муҳаррир:

Н. ЖАББОРОВ –филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

У. ДОЛИМОВ – педагогика фанлари доктори, профессор.

А.Р. ДАВЛАТОВА – филология фанлари номзоди, доцент.

Ушбу монография миллий уйғониш даври ўзбек шеъриятининг янги манбалари, жадид зиёлиларининг миллат манфаатларига доир саъй-ҳаракатлари, халқнинг ижтимоий- сиёсий фаоллигини оширишга хизмат қилган мардикорлик шеърияти ҳамда унинг бадиияти, жанр ва вазн хусусиятларини ўрганишга бағишланган.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сидқий Хондайлиқий каби машҳур намояндалари ижоди мавзудан келиб чиқиб янгича талқин қилинган бўлса, Мухиддин Иброҳимий, Лутфулла Олимий, Рафиқий, Акбарий Тошкандий, Мулла Муртазо ва Жавҳарий шеърлари илк бор тадқиқ этилган. Уларнинг илм аҳли эътиборидан четда қолиб келаётган айрим асарлари аниқланиб, илмий истифодага киритилган.

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти Илмий Кенгаши (10-сонли баённомаси, 30 январ 2020 йил) қарори асосида нашрга тавсия этилди.

ISBN 978- 9943- 565-12-8

© Нодира ХОЛИҚОВА
© «Наврўз» нашриёти,
2020

КИРИШ

XX аср илк чорагидаги ижтимоий-сиёсий воқелик, жумладан, Биринчи жаҳон уруши асоратлари, 1916 йил воқеалари, 1917 йилги Февраль инқилоби ҳамда Октябрь тўнтариши Туркистон халқи ҳаётига ҳам таъсир этмай қолмади. Мазкур воқеа-ҳодисалар миллат тарихида ўзига хос ўзгаришлар ясади. Хусусан, 1916 йил воқеалари истибдодга қарши исён кўтарган ўзбек халқининг онгида, шуурида, қолаверса, тақдирида муайян из қолдирди. Мардикорлик ўзбек халқининг миллий-ижтимоий уйғонишида алоҳида ўрин тутган ҳодисага айланди. 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати заминида майдонга келган бир қанча асарлар зулм ва истибдодга қарши курашнинг ёрқин саҳифаси сифатида ўша давр адабиётининг етакчи мавзуига айлангани фикримизнинг тасдиғидир.

Маълумки, мардикорлик воқеалари бадиий адабиётнинг деярли барча тур ва жанрларида, аввало, халқ оғзаки ижоди – кўшиқ ва достонларда, шунингдек, ёзма адабиётда – шеъриятда, насрда, драматургияда, бадиий публицистика ва автобиографик асарларда акс этган. Бироқ бу асарлар адабиёт тарихи нуқтаи назаридан ҳам, илмий муаммо тарзида ҳам ўрганилган эмас. Профессор Б.Қосимов таъбири билан айтганда, "*...мавжуд асарларни аниқлаш, тўплаш, саралаш ва илмий муомалага олиб кириш босқичида турибди. Бу соҳада маълум ютуқларни қўлга киритган фольклористикада эса мазкур муаммони бугунги кун нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш зарурати бор. Ёзма адабиётдаги ишлар эса ҳали олдинда*"[1]. Мардикорлик шеърияти, шубҳасиз, тарихий шароит тақозоси ўлароқ майдонга келди. Муҳими, тарихий воқеаларнинг ҳаққоний ифодаланишигина эмас, турлича қарашлар, турлича муносабатларнинг адабиётдаги талқинидир. 1916 йил воқеаларининг шеъриятдаги талқини муаммосига бағишланган ушбу тадқиқот мардикорлик мавзуидаги асарларнинг ғоявий-бадиий моҳиятини очишга, бу асарлар

1 Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 145; Қосимов Б. Излай-излай топганим... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 182.

муаллифларининг ижодий ва поэтик маҳоратини ўрганишга қаратилгани билан долзарбдир.

Мардикорлик шеъриятини тадқиқ этиш асносида аждодларимиз-нинг асрий орзуси ҳисобланган истиқлол, эрк, озодлик, шунингдек, Ватан, миллат каби тушунчаларни ёш авлод қалбида ва онгида шакллантириш зарурати ҳам ишнинг аҳамиятини оширади, деб ўйлаймиз.

Аввало, ушбу мавзунинг ўрганилишини тадқиқ этсак. Зеро, 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатига оид дастлабки илмий тадқиқот 1924 йилда Т.Рискулов томонидан ёзилган[1]. Шундан буён мазкур мавзу юзасидан ўнлаб монографик ишлар яратилди[2]. Бу тадқиқотларда асосий эътибор озодлик ҳаракатининг турли

1 Қаранг: Рыскулов Т. Борьба за освобождение Востока. Новый Восток. – Ташкент, 1924. Т Рискулов 1916 йил кўзғолонини мустамлакачиликка қарши умумхалқ ҳаракати, деб баҳолаган.

2 Галузо П.Г. Туркестан – колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). – М.: Коммунистический Университет Трудящихся Востока, 1929; Кастельская З.Д. Восстание 1916 года в Узбекистане (к 20-летию восстания). – Ташкент: Госиздат УзССР, 1937; Миронов П.П. Джизакское восстание в 1916 году // Звезда Востока. – 1946. - №7-8; Мавлоний Э. 1916 йилги Жиззах қўзғолони. – Тошкент: Ўздавнашр, 1947; Зимма А.Г. Истоки восстания 1916 года в Киргизии. Елеуов Т.Е. Основные вопросы восстания 1916 года в Казахстане. Ковалёв П.А. О характере восстания 1916 года в узбекских и таджикских районах / Материалы научной сессии, посвящённой истории Средней Азии и Казахстана в доoктябрьский период. 1954 год; Турсунов Ҳ.Т. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 1916 йил халқ қўзғолони. – Тошкент: Фан, 1987. Ушбу тадқиқотларда муаммога шўро мафкураси нуқтаи назаридан ёндашилган. 40-йиллардан бошлаб муҳожир ватандошларимиз ижодида 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати ва унда жадидларнинг тутган ўрни ҳақида янгича ёндашувлар пайдо бўлди. A. Zeki Velidi Togan. Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. – Istanbul, 1942; Hayit B. Turkestan im XX. yahrhundert. – C.W.Leske Verlag Darmstadt, 1956. 90-йиллардан юртимизда тарихий воқеликка холисона баҳо бериш имкони туғилди. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 400-430; Содиқов Ҳ. XX аср бошида Туркистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш: Тарих фанлари докт. … дис. – Тошкент, 1994; Суюнова О. Туркистонда 1916 йилги миллий озодлик кураши (Сирдарё вилояти мисолида): Тарих фанлари номз. ... дис. – Тошкент, 1997; Зиёева Д. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати. XX аср тарихшунослигида (1916 йил қўзғолони ва 1918-1924 йиллар истиқлолчилик ҳаракатини ўрганиш муаммолари): Тарих фанлари докт. ... дис. – Тошкент, 1998; Чориев З. XX аср бошида Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмнинг кучайиши ҳамда унинг оқибатлари: Тарих фанлари докт. ... дис. – Тошкент, 1999; Исмоилова Ж. XX аср боши Туркистонда миллий озодлик курашлари (Фарғона водийсидаги 1916 йил қўзғолони): Тарих фанлари докт. ... дис. – Тошкент, 2002; Муродова Ш. XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ўлкасида озодлик ҳаракатлари тарихи (Самарқанд вилояти мисолида): Тарих фанлари номз. ... дис. – Тошкент: ЎзМУ, 2004.

жиҳатларига – тарихий-фактик, жўғрофий-ҳудудий, маъмурий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий масалаларга қаратилган.

1916 йилги миллий озодлик ҳаракатининг бадиий адабиётдаги талқини масаласига келсак, бу мавзу яхлит ҳолда ўрганилган эмас. Тўғри, бу борада фольклористика анча илгарилаб кетган. Жумладан, Ҳ.Зариф, М.Афзалов, М.Алавия, Ғ.Шоюсупова, Ж.Қобулниёзов, С.Умаров, М.Қаландарова, У.Жуманазаров[1] каби олимларнинг миллий озодлик ҳаракатига бағишланган фольклор намуналарига оид ишлари бунинг далилидир. Хусусан, М.Қаландарованинг тадқиқотида 1916 йил воқеаларига бағишланган фольклор намуналари – қўшиқ ва достонлар яхлит ҳолда ўрганилган.

1916 йил воқеаларининг ёзма адабиётда, хусусан, шеъриятда акс этиши масаласига Б.Қосимов, Л.Қаюмов, Н.Каримов, А.Жалолов, Н.Қобулов, Ш.Турдиев, М.Жуманов, Ж.Жумабоева каби адабиётшуносларнинг ишларида муайян даражада муносабат билдирилган[2]. Бироқ мазкур тадқиқотларда 1916 йил воқеаларига

1 Zarifiy H., Raçabiy Ş. Ozbek sovet folkloridan namunalar. – Тошкент: OzSSR Davlat nashriyoti, 1935; Зарипов Ҳ. 1916 йил миллий озодлик қўзғолонининг ўзбек фольклорида акс этиши // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1946. - № 7-8. – Б. 154-166; Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент, 1959; Шоюсупова Ғ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий қўшиқлар (XIX аср охири ва XX аср бошларида). – Тошкент: Ўзбекистон, 1965; Қобулниёзов Ж. Жиззах қўзғолони тўғрисида / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. Учинчи китоб. Халқ шоир. – Тошкент: Фан, 1973; Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди / Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т.,Собиров О., Имомов К. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Умаров С. Тарих ва достон. – Тошкент: Фан, 1984; Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1991; Қаландарова М. Халқ куйлаган озодлик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.

2 Қосимов Б. Излай-излай топганим... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 180-207; Қаюмов Л. Сайланма. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.– Б. 362-382; Каримов Н. Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн томлик. Олтинчи том. Тадқиқот ва мақолалар. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 164-172; Жалолов А. Ўзбек маърифатпарвар-демократик адабиёти (1905-1917 йиллар). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 66-77; Джуманов М.М. Мотивы борьбы за свободу и социальную справедливость в узбекской литературе 1905-1917 гг.: Дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: ТашГУ, 1975; Қобулов Н. Андижонлик тараққийпарвар шоирлар. – Тошкент: Фан, 1977; Турдиев Ш. Ҳамза ва 1916 йил қўзғолони // Адабий мерос. – Тошкент, 1987. - №3(41). – Б. 3-7; Жумабоева Ж. 1916 йилги миллий озодлик қўзғолони ва Ҳамза Ҳакимзода ижоди / Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари: Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 82-91.

бағишланган асарлар махсус ўрганилган эмас. 1916 йил воқеалари акс этган шеърий асарлар проф. Б.Қосимовнинг “Излай-излай топганим...”, “Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик” каби монографияларида нисбатан чуқурроқ ўрганилган. Олимнинг мардикорлик воқеаларига бағишланган ўнга яқин шеърий тўпламни санаб, уларни махсус тадқиқ этиш заруратини алоҳида таъкидлагани ҳам мавзуни махсус ўрганиш галдаги вазифалардан эканини кўрсатади.

Маълум бўладики, XX аср бошлари ўзбек шеъриятида мардикорлик воқеалари талқини масаласи алоҳида ўрганишни тақозо этар экан, ушбу матнлар ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг бадиий инъикоси бўлгани боис ушбу адабий ҳодисанинг, аввало, ижтимоий қимматини, шунингдек, мавзу ва жанр кўламини, поэтикаси ва бадиий-эстетик хусусиятларини тадқиқ қилиш ишнинг асосий мақсадидир. Шу маънода олдимизга қўйилган мақсадни амалга ошириш қуйидаги вазифаларни бажаришни тақозо этади:

- 1916 йил воқеаларига бағишланган шеърий асарларни илмий тасниф этиш;

- мардикорлик шеъриятини мавзу кўлами нуқтаи назаридан ўрганиш;

- мардикорлик мавзуидаги шеърий асарларнинг бадиий хусусиятлари таҳлилини амалга ошириш;

- мардикорлик шеъриятида мумтоз адабиёт анъаналари, янги адабиёт ва фольклор хусусиятларининг акс этиш қонуниятларини тадқиқ этиш;

- мардикорлик шеъриятида реалистик тасвир принципларининг шеърий жанр, поэтик образлар ва индивидуал услубдаги белгиларини очиш.

Сидқий Хондайлиқийнинг мардикорлик воқеаларига бағишланган асарлари, жумладан, “Работчилар намойиши”, “Работчилар келиши” шеърий тўпламлари, “Русия инқилоби” достони ва айни пайтда, Авлонийнинг “Мардикорлар ашу(в)ласи”, Ҳамзанинг “Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар” мажмуаси

7-бўлими – “Сафсар гул”, 5-бўлими – “Сариқ гул”, Муҳиддин Иброҳимов тузган “Лошмон”, Акбарий Тошкандийнинг “Ватанга хизмат”, Мулла Муртазо бин Исмоилжоннинг “Ватан хизмати” тўпламларидан олинган шеърлар, Азмий-Азизийнинг “Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт”идан ўрин олган Жавҳарийнинг шеъри ишимизнинг асосий объекти сифатида ўрганилди. Шунингдек, Завқий, Анбар Отин, Ҳайратий, Тавалло, Абдурауф Фитрат, Мутриба ва Ҳамид Олимжоннинг мавзуга оид шеърлари, мардикорлик воқеаларига бағишланган ўзбек ва қозоқ халқ оғзаки ижоди ҳамда татар ва озарбайжон шеърияти намуналаридан қўшимча манба сифатида фойдаланилди.

Ишда, асосан, тарихий-қиёсий методдан фойдаландик ва назарий қарашларимизни далиллашда И.Султон, Э.Каримов, Г.Каримов, Б.Қосимов, Н.Каримов, А.Жалолов, У.Норматов, Ҳ.Болтабоев, Ш.Ризаев ва бошқа ўзбек адабиётшунослари, Б.В.Томашевский, Л.И.Тимофеев, Г.Н.Поспелов, А.Н.Гуляев, Л.Гинзбург каби рус олимлари, Х.Усмонов, Э.Ғафурий, О.Ҳожиев, Ў.Эсназаров, М.Жармуҳамедов каби татар, озарбайжон, қозоқ адабиётшунослари, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Боймирза Ҳайит, Эдвард Олворт каби хорижлик тадқиқотчиларнинг илмий ишларида эришилган ютуқларга таянилди.